

ЩОДЕННИКИ Д. ДОНЦОВА ТА Є. ЧИКАЛЕНКА – ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНАТУ 1918 РОКУ В УКРАЇНІ

У статті автором аналізуються в якості джерела щоденники представників українського національного руху Д. Донцова та Є. Чикаленка, в яких висвітлюється політичне становище у 1918 р. в Україні доби Гетьманату.

Ключові слова: щоденник, Гетьманат, Донцов, Чикаленко, Скоропадський

Аналізу джерел та історіографії Української революції 1917-21 рр. в останні роки присвячено чимало досліджень вітчизняних науковців [1-3]. Невід'ємною, важливою складовою джерельної бази тієї доби виступає численна мемуаристика, зокрема й щоденники, які є типовим жанром мемуарної літератури. Їх об'єднує спільне: і у спогадах, і у щоденниках автор розповідає про події учасником, або свідком яких він був. Різниця – відстань у часі: у щоденнику автором відразу (синхронно) фіксуються особисті враження, у спогадах – через певний час (ретроспективно).

Значне місце серед мемуарів періоду визвольних змагань посідає доба Гетьманату П.П. Скоропадського. Більшість авторів спогадів тих буремних років за політичними уподобаннями були прихильниками УНР: І. Мазепа [4], П. Христюк [5], М. Галаган [6], В. Винниченко [7], В. Петрів [8], Ю. Тютюнник [9], П. Дяченко [10] та багато ін. З ідеологічних причин негативне ставлення до Гетьманату простежується також у спогадах представників російського Білого руху (А. Денікін [11], В. Гурко [12], П. Краснов [13]), радянських діячів (В. Аверін [14], М. Майоров [15]) та ін. Значно менш серед мемуаристів - прихильників Української Держави Павла Скоропадського. Як приклад, слід навести спогади колишнього міністра закордонних справ Гетьманату Д. Дорошенка [16]. До останніх також належать і щоденники сучасників тих подій, діячів українського національного руху Д. Донцова [17] та Є. Чикаленка [19].

Дмитро Іванович Донцов (1883-1973) – відомий політичний діяч, ідеолог українського націоналізму. У 1914 році очолив проавстрійський Союз визволення України. Після Лютневої революції повертається з еміграції до Києва, стає членом головної управи партії Українських хліборобів-демократів. Він критично ставиться до політичного курсу Центральної Ради, у щоденнику відзначає, що із соціалістами його ніщо не об'єднує. «Міг знайти спільну мову з Скоропадським, Липинським, Шеметами...мабуть тому, що я, як і вони, вийшов з того самого, поміщицького середовища»[17, с.100]. Це й пояснює, чому він підтримував консервативний курс гетьманського уряду в аграрному питанні та державному будівництві. Щоденник Донцова хронологічно починається з 29 травня 1918 року, тобто через місяць після гетьманського перевороту і завершується лютим 1919 р., коли автор вже перебував у Відні.

Ще у 1917 році Донцов зустрівся з генералом-фронтовиком, командиром Першого українського корпусу П. Скоропадським, який на відміну від «балакучих» лідерів УНР, здійснив на автора щоденника позитивне враження. Після державного перевороту, у травні 1918 року гетьман запропонував Донцову співпрацю [17, с.74]. І останній очолив Українське телеграфне агентство і Державне Бюро преси, неодноразово зустрічався з Скоропадським, що й знайшло відображення на сторінках щоденника. Як «самостійник» він розірвав стосунки з Гетьманатом після появи 14 листопада 1918 р. «грамоти» про федерацію України з небільшовицькою Росією. Соціалісти «ненавиділи гетьмана за те, що він став гетьманом самостійної України, я ж відійшов від нього з жалем за те, що (по тій грамоті) він перестав ним бути»[17, с.39]. Щоденник Донцова опубліковано у 1954 році в Торонто (Канада) [18], перевидано в Україні у 2002 році.

Євген Харлампович Чикаленко (1861-1929) був відомим свого часу громадсько-політичним та культурним діячем, одним із засновників Товариства українських поступовців. Як великий землевласник негативно ставився до спроб «соціалізації» земельного питання Центральною Радою. Вважав, що опорою українського уряду має стати саме заможна верства селянства.

Наприкінці 1917 року перед наступом більшовиків, під час зустрічей, особисто, попереджав лідерів УНР М. Грушевського та В. Винниченка про непродуману політику Ради щодо створення власних збройних сил. Прихід до влади професійного військового, генерала П.П. Скоропадського пов'язував з припиненням анархії та соціальних експериментів в Україні.

Найбільш повна версія щоденникових записів Чикаленка доби 1918-1920 рр. опублікована в Україні у 2004 році (упорядник В. Верстюк) та у 2011 р. (упорядник Т. Осташко). В період визвольних змагань Чикаленку довелося спілкуватися з багатьма політичними та громадськими діячами, в його щоденнику відображена змістовна характеристика політичного життя України того часу

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 року в історико-мемуарній літературі, його політичні опоненти традиційно називають німецькою «пантомімою»[20, с.217] чи «опереткою»[7, с.15], наголошуючи, що гетьман тримався при владі завдяки німецьким багнетам. Сам Павло Петрович Скоропадський це добре розумів, і якось сказав Д. Донцову: «Ясно, що якщо німці схочуть, щоб я був гетьманом, то буду. Як ні, - то ні»[17, с.46].

Цей вислів, знаходить своє підтвердження у документах німецького окупаційного командування в Україні. Так, за декілька днів до перевороту – 26 квітня 1918 року імператор Німеччини Вільгельм II телеграфував головнокомандувачу німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршалу Г. Ейхгорну, що погоджується на обрання гетьманом П. Скоропадського, при умові, що той буде беззаперечно виконувати «наші поради» [21, с.41]. Ще 18 квітня німецький посол у Києві барон Мумм наголошував міністерству закордонних справ Німеччини, про необхідність розпуску Центральної Ради до 12 травня. На цей день очікувалось скликання Установчих зборів, які могли зайняти ворожу до Німеччини позицію [21, с.45]. 4 травня у телефонограмі штаба Г. Ейхгорна відзначалося, що Скоропадський повністю перебуває під впливом німецького командування. І його подальша влада в Україні залежить саме від цього «впливу» [21, с.61-63]. 29 серпня Мумм писав до Берліну, що затверджений 23 серпня для гетьмана титул «ясновельможний», бажано пожалувати Скоропадському особисто кайзером Вільгельмом, коли гетьман буде у нього з візитом [21, с.135]. Навіть в умовах поразки у війні, Берлін продовжує робити ставку на Скоропадського, який за словами представника німецького посольства у Києва графа Берхема – є «чесним та відданим другом» Німеччини [21, с.185].

У свою чергу, П. Скоропадський в тій частині спогадів, що були написані відразу після цих подій у 1919 році, з теплим почуттям згадує начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера. Павло Петрович, який зустрівся з Гренером 24 квітня 1918 р., напередодні перевороту, називає його «щирим і добрим німцем», «без бажання безсовісно експлуатувати наше скрутне становище і урвати все, що здумається» [22, с.100-102]. Але міністр закордонних справ гетьманського уряду Д. Дорошенко у спогадах змушений був відзначити, що генерал Гренер ставився до українських політичних діячів з ледь прихованим презирством, а радник посольства граф Берхем своєю поведінкою доходив до нахабства [16, с.265-266].

Навряд чи Скоропадський не розумів реальних завдань німецької адміністрації в Україні. Проте у мемуарах він відзначає, що це був «щасливий збіг обставин для України...німецька армія оборонила край від зовнішніх і внутрішніх руйнівчих сил за дуже дешево, порівнюючи, ціну: експорт кількох десятків мільйонів пудів хліба в обмін на потрібні краєві фабричні вироби» [22, с.99]. Сам гетьманський переворот він вважає порятунком для України – «коли б не було мого виступу, німці, кілька тижнів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство» [22, с.112]. Іншої думки був видатний учений, перший президент, створеної за Гетьманату, Української академії наук В. Вернадський: «Враження від української влади знову попереднє – безсилля та бездарність...грають сумну роль маріонеток, які привели до своєї країни іноземців-поневолювачів» [23, с.65].

Заради історичної справедливості слід відзначити, що не Скоропадський, а саме лідери УНР уклали угоди з Четверним союзом та «запрошували» на територію України австро-німецькі війська. А лідер опозиційного до Гетьманату Українського національного союзу В. Винниченко погоджувався, щоб при владі і надалі залишався Скоропадський, при умові передачі частини міністерських посад соціалістам. З цього приводу, 14-15 жовтня 1918 р. Винниченко зустрічався з німецьким генеральним консулом Тіллем, а 21 жовтня з Берхемом [21,

с.141-142]. Але домовитись по всім питанням (скликання предпарламенту – Національного конгресу та ін.) не вдалося. І опозиція продовжила підготовку повстання проти гетьманської влади.

Проте у полеміці з політичними опонентами, гетьман іноді був доволі категоричним і дозволяв собі наступні висловлювання: «Як мене не буде, то й Україні не буде!» [17, с.75].

Союз Скоропадського з Німеччиною схвально оцінює Є. Чикаленко. У його щоденнику чітко простежується авторська «германофільська» орієнтація зовнішнього вектору України. Після окупації УНР кайзерівськими військами, він відзначає, що німці «через кілька десятків років зроблять з нашого народу культурних людей» [19, с.86]. Був впевнений, що Києву необхідно «твердо держатись тільки германської орієнтації і всячески пильнувати, щоб німці без перешкод могли забирати собі з України хліба, скільки їм треба», виправдовуючи це тим, що Україна з часом під захистом Німеччини стане самостійною державою [19, с.129]. А 5 листопада 1918 року в умовах краху вільгельмівської Німеччини, у щоденнику висловлює надію, що якщо більшовизм охопить країни Антанти, то Берлін можливо й не програє війну [19, с.194].

Аналізуючи внутрішній курс П. Скоропадського (захист інтересів консервативно-власницьких верств: поміщиків, промисловців, фінансистів) і Донцов, і Чикаленко повністю поділяють соціальну орієнтацію політики гетьмана, який в ідеалі бачив Україну, вкриту «власницькими високопродуктивними господарствами» [22, с.89]. Саме заможне селянство, і з цим погоджуються автори щоденників, повинно стати в Україні політичною елітою. Завдяки якій вдалось би заспокоїти село та сформувати власну надійну армію, чого не спромоглися зробити соціалісти із Центральної Ради.

Проте Донцов із застереженням відзначав, що ідея гетьмана залишити у власність поміщикам не більше 500 десятин землі, відштовхне від уряду цій прошарок [17, с.72]. «Від нього починає відвертатися його підпора – великі землевласники, а симпатій дрібних хліборобів режим, здається, ще не здобув.» [17, с.57].

Дмитро Донцов розпочинає пропагандистську кампанію в пресі. «Моя думка – скупчити довкола ідеї гетьманщини середнє селянство, щоб на цій силі міг опертися гетьман, а не висів би в повітрі» [17, с.68]. Отже, Донцов підкреслює, що соціальна опора Гетьманату доволі вузька (поміщики, російська буржуазія та чиновництво), а сам Скоропадський залежить від планів німецького командування. 18 липня він відзначив у щоденникових записках: «Справді положення гетьмана трагічне!» [17, с.70]. У цей день гетьман із радістю повідомив Донцова, про те, що німці, нарешті, Чорноморський флот, крім підводних човнів, передають Україні [17, с.70]. На жаль, це були лише ілюзії. Флот інтернований німцями у Севастополі, незабаром захопили країни Антанти.

31 серпня Є. Чикаленко у щоденнику теж відзначив, що гетьман «найщиріший самостійник» серед своїх проросійських міністрів, однак їм він зобов'язаний підтримкою, а українська інтелігенція налаштована до Скоропадського опозиційно [19, с.147]. Тому він й закликав українських патріотів об'єднуватись навколо Гетьманату, щоб нейтралізувати проросійські сили. Проте, коли 1 листопада гетьман призначив Чикаленку аудієнцію і запропонував очолити міністерство земельних справ, той відмовився. Якщо довіряти щоденнику, то розмова була досить відвертою. Свою відмову він пояснив тим, що не бажає працювати в уряді Ф. Лизогуба, який відштовхнув від гетьмана народні маси. Далі у доволі різкій формі Чикаленко вказав Скоропадському на антиукраїнську діяльність військового міністра О. Рагози, який активно формує у Києві російські офіцерські частини, котрі «як тільки німці вийдуть звідсіля, то скинуть і Вас пане гетьмане, і Українську Державу» [19, с.192-193]. У відповідь Скоропадський сказав, що поки тут перебувають німці, Україну встигнуть визнати незалежною більшість європейських держав. Отже, аудієнція завершилася «прохолодно». У щоденнику Чикаленко потім додає, чому відмовився від міністерської посади: для здійснення аграрної реформи необхідно щонайменше рік, але через місяць вже почнуться «нарікання і з правого, і з лівого боків, а я цього зовсім не хочу, бо я не бойова людина» [19, с.184]. Нерішучість у проведенні аграрних перетворень, відсутність боєздатної армії, загравання з проросійськими силами, - такими називає автор щоденника, головні прорахунки Гетьманату [19, с.192].

Ще радикальніше на адресу міністрів Скоропадського висловлювався його головний політичний опонент В. Винниченко. Він вважав абсурдним називати гетьманський уряд

українським, адже за складом він є буржуазним, а вся буржуазія – російська, яка мріє про відновлення імперії, і українську мову чула «тільки в малоросійських спектаклях» [7, с.62].

У серпні 1918 р. прем'єр-міністр гетьманського уряду Ф. Лизогуб в інтерв'ю німецькій пресі натякнув на можливість федеративного зв'язку з майбутньою небільшовицькою Росією [17, с.87]. Стурбований цією заявою Донцов радив гетьману відправити Лизогуба у відставку. Але Скоропадський завірив, що він є і буде самостійником, а про заяву прем'єра нічого не знає [17, с.88]. Наскільки був з ним відвертим гетьман, Донцов у щоденнику не коментує. Проте через 2 дні побачивши у приміщенні Українського клубу гучний бал, зробив характерний запис: «думав про танець на вулкані» [17, с.89].

У жовтні 1918 р., в умовах поразки Німеччини у війні, в Україні активізувалася «русофільська партія», і гетьман відверто взяв курс на союз із російськими протибільшовицькими силами (Військо Донське отамана П. Краснова, Добровольча армія генерала А. Денікіна). І 22 жовтня Донцов відзначив у щоденнику: «написав статтю «Перед катастрофою», - мій відхід від гетьмана» [17, с.110]. А 8 листопада він знову побачив П. Скоропадського. «Це лише його тінь. Говорить і ділає так, наче б завтра мав перестати бути гетьманом. Він одержав відомості, що Антанта зле ставиться до нас... Хвиля мусить змити його. А шкода!» [17, с.114-115]. Із сумом, останні дні Гетьманату, на який колись покладав свої надії, описує Чикаленко. «Гетьманський уряд точнісінько так, як в січні Ц.Рада, не має ніякого війська, і набирає добровольців з студентів та гімназистів, а вся надія у нього на те, що німці не пустять Петлюри, а тим часом підійде Антанта» [19, с.210].

Щоденникові записи свідчать, що і Донцов, і Чикаленко лише очікують політичної розв'язки. Коли 14 листопада з'явилася «федеративна грамота», Донцов назвав ці дні «найстрашнішими» [17, с.117]. Чикаленко ж відзначив: «ясно видно, що Українська Держава скінчила своє самостійне існування!» [19, с.199]. Адже ідея державного суверенітету ставилася під сумнів. Питання української незалежності не може бути питанням «тактики» [17, с.140].

18 листопада Євген Харлампович з сарказмом писав, що завдяки ідеї федералізму Скоропадський, незабаром, замість гетьмана стане командуючим якоїсь російської армії. Проте провину за це він покладає на соціалістів, які не змогли досягти компромісу з гетьманським урядом і готують повстання. А «всякі повстання ведуть тільки до деморалізації, до руїни, до анархії, але таким честолюбцям, як Винниченко, Петлюра до цього байдуже» [19, с.206-207]. У своїх записах Чикаленко наділяє Винниченка епітетами: честолюбний, амбіційний, автократичний. У листопаді він спробував переконати його не починати збройний виступ проти Гетьманату. І навіть, порадив йому краще займатися не політикою, а літературною діяльністю [19, с.197].

Обидва автори, які розчаровані політикою Скоропадського, з ідеологічних поглядів скептично поставились і до здобуття влади Директорією, адже лідери УНР вже мали невдалий політичний досвід. В останній день 1918 року Д. Донцов у щоденнику відзначив безпорадність та безтурботність Директорії в умовах активізації в Україні радянських сил [17, с.125]. Він доволі низько оцінює боєздатність республіканських військ. І вважає, що для ефективної боротьби з більшовиками треба формувати військо із тих 100-тисяч полонених галичан колишньої австрійської армії, що перебувають в Італії. А також залучати в якості найманців офіцерів європейських держав [17, с.136]. Висновок досить сумний, Донцов – ідеолог визвольного руху, на той момент, не вірить у національну свідомість широких народних мас.

Подібний настрій відчувається і у Є. Чикаленка. Після вступу військ Директорії до Києва, він впевнений, що «Україна продержиться тільки до весни» [19, с.233]. І вже у січні 1919 року знову висловлюється на адресу В. Винниченка: «горе в тім, що Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію більшовики перестріляють» [19, с.243]. Ці слова, на жаль, у подальшому виявляться пророцькими.

На початку 1919 року Д. Донцов та Є. Чикаленко залишають територію УНР і продовжують свою громадсько-політичну діяльність вже в еміграції.

Таким чином, щоденникові записи Є. Чикаленка та Д. Донцова, незважаючи на певний суб'єктивізм та політичну заангажованість, є важливим джерелом при дослідженні внутрішньополітичної ситуації в Україні періоду Гетьманату П. Скоропадського.

Список використаних джерел та літератури:

1. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914-1919 рр. / Володимир Великочий. – Івано-Франківськ, 2009. – 812 с.
2. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
3. Стопчак М. Утворення та діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.): Історіографічний нарис / Микола Стопчак. – Вінниця: ПП Балюк, 2010. – 812 с.
4. Мазепа І.П. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 / Ісаак Прохорович Мазепа. – Прага: Український Соціологічний Інститут, 1942. – Ч.2. – 232 с.
5. Христюк П.О. Замітки та матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. / Павло Онікійович Христюк. – Відень, 1921. – Т.2. – 204 с.
6. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / Микола Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
7. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – Ч.3. – 542 с.
8. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Всеволод Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
9. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Юрко Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.
10. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини / Петро Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
11. Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – октябрь 1918. / Антон Деникин. – Минск: Харвест, 2004. – 464 с.
12. Гурко В.И. Политическое положение на Украине при гетмане / В.И. Гурко / Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С.212-221.
13. Краснов П. Великое Войско Донское / Петр Краснов / Белое дело. – М.: Голос, 1992. – С. 5-209.
14. Аверин В. Под гнетом австро-германского империализма (1918 г. на Екатеринославщине). Воспоминания / В.Аверин // Літопис революції. - 1928. - № 6. – С.233-272.
15. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914-1920) / М.Майоров. – К.: Державне видавництво, 1922. – 109 с.
16. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
17. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Дмитро Донцов. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
18. Донцов Д. Рік 1918, Київ/ Дмитро Донцов. – Торонто: Гомін України, 1954. – 128 с.
19. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919) / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
20. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917-1921 гг.) / А. Гольденвейзер / Архив русской революции. – М.: Терра – Политиздат, 1991. – Т.6. – С.161-303.
21. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: Госиздат «История гражданской войны в СССР», 1936. – 206 с.
22. Скоропадський П. Спомини. / Павло Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
23. Вернадский В.И. Дневники (октябрь 1917 – январь 1920). / Владимир Иванович Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994.

V. PARCHOMENKO

DIARY D.DONTSOVA AND E.CHIKALENKO - AS A SOURCE ON THE HETMANATE IN 1918 IN UKRAINE.

In the article the author analyzes the diaries as a source of representatives of the Ukrainian national movement and D.Dontsova E.Chikalenko. Which highlights the political situation in 1918, in Ukraine the period of the Hetmanate.

Keywords: diary, Hetmanate, Dontcov, Chykalenko, Skoropadskyi

В.А. ПАРХОМЕНКО

ДНЕВНИКИ Д. ДОНЦОВА И Е. ЧИКАЛЕНКО – КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ГЕТМАНАТА 1918 г. НА УКРАИНЕ.

В статье автором анализируются в качестве источника дневники представителей украинского национального движения Д. Донцова и Е. Чикаленко, в которых освещается политическая ситуация в 1918 г. на Украине периода Гетманата.

Ключевые слова: дневник, Гетманат, Донцов, Чикаленко, Скоропадский